

Tijdslijn prehistorie¹: klimaat, landschap en cultuur

Zes miljoen jaar geleden werden de eerste zaadjes gelegd van wat wij nu 'homo sapiens' noemen. Hoe is deze evolutie tot het jaar 0 verlopen? Wat waren de belangrijkste mijlpalen? Hoe zat het met het klimaat en **klimaatveranderingen** en hun impact op landschap én samenlevingen? Wat leren wij uit deze evolutie om de uitdagingen van vandaag beter te begrijpen? En vooral wie wij -mensen- zijn? **Overzicht** in de vorm van een tijdslijn heeft inzicht. **Inzicht** trekt de sporen naar de toekomst, naar **uitzicht**, waar we naartoe gaan...

- 6.000.000: minstens 5 mensachtigen gaan rechtop lopen en ontwikkelen elk verschillende manieren om te lopen- cfr andere combinaties van aap- en mensachtige kenmerken- andere voetvormen
- 3.200.000: Lucy: Ethiopië, eerste bewijs van tweevoetig lopen
- 2.500.000:
 - o **De eerste werktuigen** (Oldowan type) - hét verschil tussen mens en dier!
 - o **Ijskap uitbreiding aan de Noordpool komt terug op gang = trigger voor het laatste ijstijdvak (het pleistoceen).**
- 2.000.000: Out of Afrika I – Homo Ergaster: eerste 'volwaardige' mens, niet permanente aanwezigheid in Europa
- 1.760.000: nieuwe steentool: de vroeg Acheulean vuistbijl- Homo Ergaster
- 800.000:
 - o Eerste gecontroleerd en sporadisch **gebruik van vuur** voor voedselbereiding- Israël: braden van karpers;
 - o Homo Antecessor doet aan 'dieet cannibalisme'- Spanje- Gran Dolina grot.
- 700.000 – 500.000: Out of Afrika II- homo Heidelbergensis – door klimaatsverandering en woestijnvorming?
- 600.000: Eerste Acheulean vuistbijlen in Europa
- 400.000: Eerste **speren uit dennenhout**- Homo Heidelbergensis- Schöningen: oudste bewijs van menselijke jacht
- 300.000: dagelijks gebruik van vuur
- 200.000- 39.000: Neanderthaler – op en top Europees
- **120.000: subtropisch klimaat in West- Europa, idem als Sirenetti met nijlpaarden, leeuwen, neushoorn, hyena (cfr vondsten ondergrond bouw zuil Nelson- London 1840)**
- 100.000: Zuid-Afrika: oker verfproductie, symbool objecten, doorboorde schelpkralen

¹ Jaren geleden, gebaseerd op 'The Human Past: World Prehistory and the Development of Human Societies: Hudson, Sapiens: een kleine geschiedenis van de mensheid: Harari

- 70.000: Out of Afrika III: Homo Sapiens – ‘savanne DNA’- door klimaatsverandering en woestijnvorming?
- 55.000: **Bigg Chill- ijstijd**: poolkappen tot boven Londen- daling zeeniveau met 120 meter tav. huidige zeeniveau – ijstijddieren en landschappen
- 50.500 : Homo Sapiens ontmoet in de Levant de Neanderthaler – 1,5 à 2 % van ons DNA is van Neanderthaler
 - Recent DNA-onderzoek suggereert dat de vermenging tussen de twee soorten een complex, langdurig proces was van wel 7.000 jaar.
 - Nakomelingen van beide menssoorten hadden in de regel een neanderthaler als vader en een homo sapiens als moeder.
- 50.000: start cognitieve revolutie/evolutie – voor het eerst verschijnen er over geheel Europa, artefacten van de jager- verzamelaar: beenderen, kunst, huisvesting, stenen voorwerpen oa silex vuistbijl Kemmelberg
- 45.000:
 - **Eerste permante nederzettingen** zijn vissersdorpen;
 - Kolonisatie van Australië door Homo Sapiens: 23 van de 24 diersoorten van meer dan 50 kg sterven uit; **eerste catastrofe door de mens!**
- 40.000: Homo Sapiens verspreidt zich in Europa, Centraal – Azië, China, Borneo en Australië tijdens interglaciaal
- 39.000: Neanderthaler sterft uit door een combinatie van factoren: inteelt, ziekte, concurrentie Homo Sapiens...
- 33.000-30.000: Chauvet (Ardèche Frankrijk) - **eerste grottekeningen in Europa**- Homo Sapiens
- 32.000: de ‘leeuwenman’: eerste kunstvoorwerp... (Aurignaciaan cultuur)
- 30.000:
 - Yana site: oudste bewoningssite in Siberië, in de arctische cirkel;
 - Kinderen van Soengir- **eerste rituele begrafenis**- belang van ceremonies-mythes;
 - **Bering landbrug wordt toegankelijk door dalend zeewater.**
- 26.000-23.000:
 - 8-tal Venusbeeldjes gevonden over geheel West- Europa: oa Willendorf, Hohle Fells;
 - Rotskunst: beschilderde steenplaten met dieren- Namibië.
- 21.000: **Hoogtepunt laatste ijstijd**: oerrunderen, wolharige mammoet, leeuw, paard, bizon wolharige neushoorn... - dikte landijs was 3,2 km – 20° kouder dan nu
- 20.000: Uitvinding speerdrijver – Homo Sapiens (Magdaleniaan cultuur)
- 19.000: Lascaux (Dordogne- Frankrijk)
- 16.000: Homo Sapiens bereikt Noord-Amerika via NO Siberië.
- 15.000: domesticatie van honden
- 14.500: Natufiërs: eerste jager- verzamelaars die leven in permanente nederzettingen; stenen huizen – het mediterrane Heuvelland, in de Levant:

- **Graanverzamelaars worden graanboeren**- graanschuren, maalsteen, stamper en kom;
- Bakken al brood!
- 14.000 - 12.000: kolonisatie van Amerika- menselijke 'blitzkrieg' in 2000 jaar dankzij flexibele sociale organisatie en aan de omgeving aangepast gedrag.
 - 34 van de 47 grotere zoogdieren uitgemoord door mens en/of uitgestorven door klimaatopwarming in Noord- Amerika;
 - 50 van de 60 grotere zoogdieren uitgemoord door mens en/of uitgestorven door klimaatopwarming in Zuid- Amerika.
- 14.000: overstroming 1: klimaatsverbetering – opwarming laatste ijstijd, landijs en gletsjers trekken zich terug:
 - Zee peil stijgt van 100 naar 60 meter onder het huidige zeeniveau;
 - Vochtiger klimaat- bossen ontstaan;
 - 12.500: *Bering landbrug wordt afgesloten door stijgend zeewater*
- 11.860: overstroming 2: razendsnelle opwarming- t° stijgt met 7 ° in 50 jaar tijd: landijs en gletsjers trekken zich verder terug:
 - Zee peil stijgt van 60 meter naar 20 meter onder het huidige zeeniveau;
 - Saharawoestijn wordt grasland met struiken, doorweven met meren (tem 5000).
- 11.500:
 - Göbekli Tepe- **eerste tempelcomplex** – gebouwd door duizenden jager-verzamelaars uit verschillende groepen en stammen uit de regio Z-O Turkije, centrale ceremoniële plek;
 - Talrijke permanente dorpen in de Levant met jagers/graanboeren van paar honderd personen: gemeenschappelijke ondergrondse opslagruimtes voor linzen, rogge, wikke en tarwe, gemeenschappelijke keuken met maalstenen, ovens, kneedplaten, open haard, gemeenschappelijke afvalplaats, veredeling van granen ...(over duizenden jaren);
 - Bindmiddel voor het samenleven van grote groepen: uniforme symbolische voorstellingen in beeldhouwwerk, op schilderijen en op handgrote steenplaatjes (religieus souvenir?), ceremoniën en rituelen: schedelverering (beplasterd met gezichten).
- 10.000: aparte hondengraven in N- Amerika, naast mensengraven onder/bij bewoningsterpen
- 9.500:
 - **Domesticatie van geit, schaap, vee en varken** verlopen simultaan in verschillende delen van ZO Turkije en Noord-Syrië, vanaf nu zijn dorpen er min of meer afhankelijk van
 - Landbouw ontstaat -los van elkaar- op minstens 7 verschillende plaatsen in de wereld in vruchtbare riviervalleien en op verschillende tijdstippen: door bevolkingsdruk? Door klimaatsverandering?

- 3.900 : Boer ontmoet jager-verzamelaar: Mac Bac- vietnam: gemeenschappelijke begraafplaatsen: boer in aardewerk vat, jager-verzamelaar in open aarde.
- 9.100: Çatal Hüyük -**eerste prehistorische stad** van 10.000 inwoners – Anatolië: 21 meter bouwafval door 1100-jarige bewoning, 13 ha, op en naast elkaar gestapelde woonkubussen uit modderbakstenen per familiegroep, uniform ingericht met rode vloer, oven, opslagruimte, ingang via het dak, vloerbegraving, graan- en schapenteelt, smeltkroezen en slakken van koperproductie jacht op wilde buffels, zie rode muurdecoraties..., wel geen centrale tempel !! vanaf 8500 verhuizen veel inwoners naar nieuwe kleinere nederzettingen in de omgeving
- 9.000: **start verspreiding Anatolische boeren naar Kreta en Griekenland** en dan later naar Zuid- en Centraal-Europa (bakermat van de bandkeramiek); volg hun DNA-spoor...
- 8.500: Mehrgarh: eerste landbouwnederzettingen in Z- Azië- Pakistan
- **8.000:**
 - **Overstroming 3: landijs en gletsers trekken zich verder terug, zee peil stijgt verder van - 20 meter tot huidige niveau;**
 - **Verenigd Koninkrijk, Japan, Tasmanië, Maleisië en Indonesië worden terug eilanden**
 - Dodenmummificering: reconstructie van lijken, plaaster gezicht – Chinchario volk, Peru;
 - Transporteerbaar naar de volgende woonplek;
 - Raadplegen van de dode voorouders voor advies bij belangrijke beslissingen.
 - Zuid – Amerika: eerste terpen in aardewerk zijn tempels (bergen) en verzonken plateaus (valleien)
 - Resultaat van teamwork tussen verschillende stammen;
 - Ceremoniële plekken- rituele structuren – pelgrimsoorden:
 - Processie doorheen de ceremoniële architectuur: afdalen in moeder Aarde, (verzonken binnenplaats) dan eruit opstijgen (plateau) en de heilige berg Apu (tempel) beklimmen, die zorgt voor regenval en voor de vruchtbare moeder aarde.
 - Trap – plateau- trap- pyramide
 - Mensen die mee in processie gaan worden zo herboren;
 - 17-tal langs de kustlijn van Peru: bv. Grote Piramide van Caral – 18 meter hoog en 150m breed
- 7.600: **bandkeramiek boeren** uit Centraal-Europa (Hongarije) verspreiden zich in 400 jaar over West- en Oost- Europa – **'landbouw kolonisten'**:
 - De basis voor de latere nieuwe steentijd gemeenschappen oa Michelsbergcultuur en klokbekercultuur;

- Kenmerken; bandkeramiek, langhoeve (6m/30m), enkelvoudige graven, dissel met gepolijste bijl, sterke bevolkingsgroei;
- Voeren oorlog tegen elkaar: cfr. 3 massagraven: 34 personen (Talheim), 67 personen (Schletz), 500 personen Herxheim – de meeste vermoord met steen dissels, ook tekenen van kannibalisme ;
- Start bouw van dolmens, steencirkels, steenlijnen (menhirs), grafkamer in heuvel- tempels – plekken van offergaven, crematies, feesten, rituelen... bouwen aan deze plekken is tevens gemeenschapsvormend.
- 7.500: gemengd loofbos in onze streken met edelhert, everzwijn, vogels, vissen – nieuwe jachttechnieken!! Boog en pijl.
- 7.000:
 - Diverse steden van tienduizenden inwoners in vruchtbare halve maan ontstaan uit eenvoudige landbouwdorpen;
 - Eerste boerengemeenschappen in Nijlvallei delta: belang van jaarlijkse overstromingen:
 - Gerst, vlas, tarwe, vee, schaap, geit en varken;
 - Eerste koperbewerking;
 - Bouw van Carnac – Frankrijk en grafheuvels met unieke groen gepolijste bijlen uit Alpen.
- 6.400: Spiennes- mijnencomplex- silex – oudste in Europa
- 6.000: start agrarische revolutie in onze streken (nieuwe steentijd) – eerste boeren migranten uit Centraal-Europa, bandkeramiek:
 - Ontstaan van Elite- handelsmonopolie van kostbaarheden en voedseloverschotten: ontstaan van onderscheidende kenmerken door rijkdom: grotere huizen, mooier keramiek, grafvondsten: gouden, koperen en jaden juwelen -zie statussymbolen, koperen bijlen, ivoeren handvaten (handel), dierenoffers..., eigen begraafplekken: dolmens, grafheuvels, eigen privileges ...
 - Michelsbergcultuur: bewoningssporen op de Kemmelberg: (onderbroken kring?) greppelstructuren en paalsporen, maalsteen, beenfragmenten van geit, schaap, varken en rund, hazelnoot en graankorrels, tulpenbekers, 7 gepolijste silex bijlen (ontbossing), handelsnetwerk met Spiennes, Bretagne ea...
- 5.800: El Paraiso: grootste tempelcomplex in de wereld – Peru:
 - 100.000 ton ontgonnen steen, 58 ha groot, 3 verdiepingen hoog;
 - Complex van 9 tempel plateaus (=bergen), vuurplaatsen en verzonken binnenplaatsen (=valleien) - pelgrimsoord;
 - 3 u- vormig;
 - Theocratisch bestuurd maw in de naam van god
 - Bouwproject van lokale vissersgemeenschappen
 - Geen woningen, geen keramiek.

- 5.500: **Soemerische schrift**: spijkerschrift 1.0.: voor boekhouders, basis voor staatsorganisatie:
 - Overschot in landbouwproductie is voorwerp van handel en een sterke sociale hiërarchie/ onderscheid elite en het volk: goddelijke overtuigingen, rites en rituelen, paleizen en tempels, administraties, - controle op die overschotten is essentieel;
 - Dit is dé voorwaarde om de grote beschavingen op te richten: belang van dataopslag eigendommen.
- 5.500: start van de bronstijd in het Midden-Oosten (samensmelting van koper en tin)
- 5.400: 50-60-tal rituele begraafplaatsen in Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland
- 5.300:
 - Ontstaan eerste steencirkels in Wales van doloriet als tijdsbaken- later gerecupereerd in Stonehenge;
 - **Otzi, de ijsman**: opgejaagd en vermoord in de Alpen: grasmantel, leder schoenen, silex mes, koperbijl, rugzak van lariks en huid, pijlen en boog...;
 - **Stad Uruk: eerste volwaardige stad** (100 ha) met ambachtelijke zones, tempelcomplexen- ziggoerats- priester elite rond goden verering, markten- regionale impact, paleis, stadsmuur, bureaucratie – kleitabletten van administratieve aard (graan quota per arbeider, aantal dieren in iemands veestapel...) en zegels, regionale expansie met religie als smeermiddel.
- 5.200: New Grange – Ierland: grafheuvel én winter wende baken -belang van tijd (start zaaiseizoen): één keer in het jaar vallen de zonnestralen binnen in de grafkamer via de éne ingang in de grafheuvel en verlichten de centrale kamer.
- 5.100:
 - Verval van Uruk en zijn regionale invloed;
 - De Levant en Mesopotamië: lappendeken van stadstaten die elkaar – al dan niet in allianties – concurreren;
 - Het Narmerpalet , één van de beroemdste voorwerpen uit het oude Egypte, is een van de oudste archeologische vondsten die hiërogliefen bevat. **Het beeldt de eenwording uit van Noord en Zuid Egypte in één rijk** onder 1 heerser.
- 4.800: massale invallen van ruiter-krijgersgroepen uit Euraziatische steppen naar Oost- en Centraal-Europa, brengt grafcultuur tombe, paarden en wellicht onze Europese talen mee
- 4.600: havenstad Byblos toon het belang van De levant als een belangrijke transit- en handelszone met Egypte
- 4.500:
 - **Pyramide van Gizeh**- Egypte: bouw Pyramides is dé economische motor voor het rijk, met technologische en bouwkundige impact en met een kosmisch verband;

- **Troy** (Turkije) is op zijn hoogtepunt als Myceense stad met regionale invloed en immense rijkdommen: 16 schatten met goud en zilver zijn er gevonden;
- **Wood- and Stonehenge** – herinrichting met 2 soorten stenen: doloriet en zandsteen:
 - Tempel: plaats van -seizoensgebonden- ceremonies, begrafenissen (crematie van 250 personen) en feesten;
 - Woodhenge: zes concentrische ringen van houten palen van verschillende grootte, die een ovaal monument vormden van 40 meter lang en 36 meter breed- verering van de levenden;
 - Stonehenge: 2 concentrische steencirkels – 35 meter diameter, verering van de voorouders, tevens kunstgalerij: decoratie van de stenen met 115 bronzen bijlen;
 - Verbonden met elkaar via een 'avenue': natuurlijke greppels in rotsbodem richting zonnewende;
 - Pelgrimsoord: blauwe stenen bezaten een genezende kracht: plek van genezing en hoop;
 - 4.450: klokbekercultuur kolonisten vervangt 90% van de originele bevolking;
 - Vanaf 4.300- over 800 jaar: Op omliggende heuvels: 300 grafheuvels van leidersfiguren uit klokbeker- brons cultuur, immigranten uit West- Europa (oa Amesbury boogschutter);
 - Witte grafheuvels: het bewijs van sociale hiërarchie: zie inhoud graftombes (sierraden uit amber, brons en goud, bronzen bijlen, silex); zie 1 persoonsgraven; zie ligging bij Stonehenge is prestigezaak.
 - Tijdsbaken: midwinter- zie belang voor landbouw: start van nieuw leven;
 - Een cultuslandschap: voorheen al een eeuwenoude cultusplek en landschap: 10.000 jgl- houten totems, crematies...
- 4.400: Begin van **de metaaltijden in West-Europa**:
 - Brons en ijzer (koper overgeslagen), gaan hand in hand met:
 - De opkomst van de klokbekercultuur – cfr zelfde handelsnetwerken;
 - Het toenemende onderscheid tussen personen- elitevorming (zie grafgeschenken);
 - Brons = 90% koper (Alpen- Wales) en 10 % tin (Cornwall- Bohemen);
 - Ijzer: meer beschikbaar, goedkoper, breder inzetbaar oa in landbouw.
- 4.350:
 - **Eerste grote rijk: Akkadische rijk** van Sargon de Grote- Mesopotamië, rolmodel voor Soemeriërs- stad Ur, Assyriërs, Babyloniërs en Hittitiërs- stad Hattusa (godenstad);

- Eerste steden ontstaan in China en centraal Azië:
 - Paleis- elite, tempels en sterrenwacht, ambachtenzone (keramiek, brons, jade) woonzone, begraafplaats elite, verdedigingsmuur;
 - Toenemende sociale ongelijkheid door elitevorming en bevolkingsgroei;
 - Stedenvorming leidt tot competitie, rivaliteit en oorlog- vorming allianties;
- 4.200: Eerste grote droogte in Levant en de ruimere regio:
 - Handel valt stil, ontwrichten stadstaten: massale migratie naar Egypte – reactie bouw van forten aan de grens;
 - Landbouw valt stil- val Akkadische rijk-
- 4.150: ziggoerat van Ur (Oer) stad in Sumer; geënsceeneerde toren met daarboven heiligdommen toegankelijk via een reeks trappen, van ver zichtbaar in het platte landschap
- 4.000:
 - Mammoet sterft uit – eiland Wrangel;
 - Paleis van Knossos- Kreta: het proces van gehucht, landbouwdorp tot paleis duurt op Kreta 5000 jaar;
 - Tiel (Nederland) – grafheuvel als zonnekalender:
 - Complex van 3 grafheuvels in een rivierlandschap- 800 jaar gebruikt geweest nabij een hoeve;
 - Rustplaats voor voorouders: 60 personen (kinderen, mannen en vrouwen) zijn op dezelfde manier begraven: zijligging, beker bij het hoofd of crematie in groepsgraven;
 - Voorouderverering en toekomstvoorspellingen;
 - Hoofdgrafheuvel (20 meter doorsnee) fungeerde als zonnekalender. Rond deze heuvel lag een greppel met 10 opvallende doorgangen. Elke opening valt samen met invallende zonnestralen op specifieke dagen in het jaar:
 - Kalender gerelateerde openingen: winter wende, zomer wende, begin en einde 21 juni, begin en einde 21 december ..
 - Volgen van de seizoenen en het plannen van arbeid op de akkers: zaaien, oogsten ea
 - Beweging van de zon is dus monumentaal verankerd in de rustplaats van voorouders;
 - Plek van ceremoniën/ feesten; ritueel grafheuvellandschap;
 - Europees verschijnsel: ‘henge achtige structuren’ nabij rivieren bv Pömmelte
 - Opmerkelijke grafvondst: glazen kraal afkomstig uit Mesopotamië (5000 km verder);

- 3.800: Babylon is de grootste stad van de wereld:
 - 50-tal stadstaten met koningen sluiten allianties met/tegen elkaar – koning van Babylon wordt de machtigste;
 - Code van Hammurabi: god geeft de koning de opdracht om zijn volk – als een herder- te beschermen tegen het kwaad en – in zijn naam- recht te spreken om de goddelijke orde te bewaren:
 - Regels komen van god en zijn dus eeuwig, universeel en onveranderlijk;
 - 1° rode draad in de bronstijd: maatschappelijke orde wordt verzekerd door een elite in naam van hun god(en), en zijn zo bron van alle macht: religieus, militair, wettelijk, rechterlijk.
 - Belang van luxegoederen, als status symbolen- en handel hierin;
 - Belang van paleis en tempel- symbolen van de macht.
- 3.700: eerste tekens van ons alfabet op luizenkam in de Levant- stad Lachis – Kanaänieten
- 3.630: Hyksos koningen nemen de macht over in N-O delta Egypte, wordt een verlengstuk van de Levant
- 3.600: stad Mycene- leeuwenpoort met gouden masker uit graftombe
- 3.500: Shang dynastie: eerste dynastie in China:
 - Haalt het in de concurrentieslag tussen de stadstaten en dynastieën;
 - Hoofdstad: Zhengzhou: begraafplaats elite- grafkamers met eten, rijkdom, dienaren, wapens...;
 - De koning is de bemiddelaar: 'hij die spreekt met de goden en de voorouders';
 - Belang van 'rituele waarzeggerij': 100.000 orakel beenderen met inscripties/ teksten op schildpadschilden;
 - Belang van offers: dieren en mensen;
 - Toekomst voorspellen: weersvoorspelling ifv. een goede oogst, gunstig moment om de vijand aan te vallen, hoe kiespijn genezen, wat waren de voortekenen voor een gunstige jacht...
 - Kopermijnen tot 60 meter diep in de grond met houten tunnels van 50 cm breed: zie duizenden grafobjecten in brons.
- 3.390: grafheuvel van Egtved in Denemarken: 16-18-jarige Duits meisje, in uitgeholde eikenstam als kist, alle kledij en sierraden bewaard! Bewijs van elite allianties over grote afstanden via huwelijk?
- 3375: 15 m. scheepswrak van Uluburun: bewijs van intense en rijke regionale handel in het oosten van de Middellandse zee: olifanten- en nijlpaardtanden, 10 ton koper uit Cyprus, 1 ton tin, Kanaäns amforen met terpentijnhars, glasblokken, ballast stenen en aarden potten uit de Levant:
 - 2° Rode draad in de bronstijd: handel en uitwisseling zijn de drijvende krachten achter de opkomst, bloei en verval van steden en stadstaten;

- Controle van handelsroutes en van natuurlijke rijkdommen is de bron van rivaliteit en conflicten tussen steden, stadstaten en rijken.
- 3.250- 3.100: **tweede grote droogte (150 jaar)** in het geheel het Oostelijke deel van de Middellandse zee regio: massale migratie van de zeevolkeren- geheel de regio, inbegrepen de Levant ontwricht
- 3200: ceremonieel centrum van Sechin Alto (Peru), een kolossaal monumenten complex: combinatie van verzonken binnenplaats, pleinen, plateau's, tempels en trappen;
 - 1100 meter lang en 40 meter hoog;
 - Plaats voor 10.000 toeschouwers;
 - Muur met tekeningen van krijgers en offers;
 - Bestuurt in naam van god door 'elite van kuraka':
 - Goddelijke bemiddelaars tussen hemel en aarde;
 - Op grond van hun afstamming van de heilige voorvaderen;
 - Met eigen privileges: monopolie van rituelen, offers, kunstproducten;
 - Talrijke begraafplaatsen met gemummificeerde priesters in zithouding samen met giften, opgesloten in een 'zak';
- 3.160: **'reset knop van de beschavingen' rond de Middellandse zee: val van diverse beschavingen: het Hettitische rijk – Anatolië/ Minoïsche- Kreta /Myceense – Griekenland**
- 3.150: Uit chaos ontstaat nieuwe samenwerkingsverbanden in de Levant: proto – natiestaten
- 2.800: ontstaan van versterkte bergvestingen/prinsdommen in Europa:
 - Eerste proto stedelijke elite centra;
 - Sterke handelsrelaties met Griekse en Italiaanse wereld; eerst via oosten van de Alpen, (2.800- 2600: oa handel zout -Hallstatt zoutmijn) later via Westen (2600-2400) en noch later dwars over de alpen(2.400-2.200 oa handel in strijdswagens) ;
 - Vorstengraven met rijke grafgiften oa uit Italië en Griekenland: zie VIX, Huneburg, Glauburg...
- 2.660: eerste munten zijn Lydisch – Anatoliëμ
- 587 - 552 bc : **Babylonische ballingschap Joodse volk** leidt tot een diepe theologische reflectie: waarom heeft Jahwe ons als volk in de steek gelaten? Waarom hebben wij de strijd verloren? Wat hebben wij in zijn ogen fout gedaan? Twijfel over Jahwe:
 - Nood aan zekerheid, aan een eigen Joodse plek, aan een eigen Joodse identiteit;
 - Vormt de basis van een nieuw godsconcept én een nieuwe Joodse identiteit: er is slechts 1 God- Jahwe en die is uniek – en wij Joden zijn zijn uitverkoren volk- **ontstaan van het monotheïsme**;

- Ontstaan van de eerste bijbel teksten: Klaagliederen van Jeremia psalm 137 geschreven in Babylon, ontstaan fictief verhaal van Mozes en exodus uit Egypte (Joden zijn nooit in Egypte geweest.)

- 500 bc:

- Italië kent 3 'culturen':
 - Zuiden: talrijke Griekse kolonies (Groot- Griekenland), stadstaten met honderden landbouwnederzettingen op familiale basis;
 - Vaas van Vix (2.530) - diplomatieke gift voor prinses van Vix.
 - West- Centraal: Etrusken;
 - Rest: diverse volkeren: Romeinen, Umbriërs, Samnites...
- 'Keltenvesting' op de Kemmelberg:
 - Zit op de overgang tussen fase 2 en 3: Hallstat en La Tène;
 - Archeologische vondsten sluiten aan bij de 'Keltische tradities' en tonen een internationaal handelsnetwerk:
 - Middellandse zee invloeden: zwart gevernist Attisch aardewerk scherfje van een Griekse amfoor, glaskralen, bronzen handvat met schelpmotief van een wasbekken, type Genova, conform die uit Etruskisch grafveld (enige vondst boven de Alpen !!) ;
 - Centraal-Europese invloeden: versterkte hoogtenederzetting (zie lidarscan) zoals in oa Glauburg, patroon drinkbekerversiering uit bladgoud: 2 horizontale lijnen en parelrand, bronzen hangertje.
 - Andere vondsten: 39 slingerkogels, zoutgootje, bronzen aspin en fibula, 10.000-den scherven keramiek, 3 potscherven met swastika versiering
 - Aangevoerde pakketten klei: pottenbakkers en/of bouwelementen? Herkomst niet duidelijk.
 - Geknikt aardewerk is typisch uit de Marnestreek, situeert zich op einde fase 3;
 - Kemmelwaar: typische keramiek gemaakt op de Kemmelberg, werd verhandeld;
- Bloei van honderden Griekse stadstaten – belang van de 'Helleense identiteit' en het 'burger ideaal' tegenover de rest: de barbaren:
 - Pan Helleense feesten: oa Olympische spelen – deelnemers waren 'oorlog vrijgesteld';
 - Smeden van stadstaat allianties: intern: Peloponnesische - externe oorlogen: Perzische;
 - 'Living tools' of slaven: ruggengraat van de Griekse stadstaten;

- Stichting van Griekse kolonies: loopt simultaan met Fenise kolonisatie oa Carthago:
 - Over populatie in Griekenland;
 - Honger naar land;
 - Afstoten van rebelse inwoners.
- 390 bc: plundering van stad Rome door de Senones (Gallische stam) – cfr tweestrijd tussen West en centraal Europa met Middellandse zee regio
- 356-323 bc: Alexander de Grote:
 - Expansiedrang naar het Oosten- Indië: sticht tientallen steden in het ‘barbaars’ gebied om de Griekse cultuur te verspreiden;
 - Cultuur van de leider met goddelijke ‘allures’: wordt geïmiteerd in het Romeinse Rijk oa door keizer Augustus- cfr beeld van Prima Porta Augustus.
- 279 bc: Kelten plunderen de tempel van Apollo- Delphi: het Griekse heiligdom bij uitstek
- 221 bc : Qin Shi Huangdi, de eerste keizer van China, liet monumentale werken oprichten (Qin Dynastie) en unificeerde – gewapenderhand- het land: 1 schrift, 1 taal, 1 munt, 1 centraal wegennet , in 1 rijk met 40 miljoen inwoners
 - De Chinese muur: 300. 000 arbeiders;
 - Een ondergronds gigantische stad en een ondergronds leger van levensgrote beelden - bijna 8000 terracotta krijgers en 600 terracotta paarden, plus bronzen keizerlijke strijdswagen met 4 paarden, stallen en andere artefacten samen met zijn graftombe: 600.000 arbeiders.
- 146 bc: Rome domineert vanaf nu de middellandse zee
 - Vernietiging van Carthago door Rome- einde tweestrijd Carthaagse - Romeinse rijk;
 - Vernietiging van de Griekse stad Korinthe door Rome, start van ‘Romeins Griekenland’.
- 80 bc: Mahdia scheepswrak- Romeins: voor kust van Tunesië, 40 meter bij 14 meter,
 - cargo: 60 marmeren zuilen en 30 marmeren voetstukken en Capitolen samen goed voor 230 ton marmer van de berg Penteli in Attika- Griekenland, bronzen sculpturen en decoraties (oorlogsbuit?), amfora met goederen van geheel de M-Z, hand graan molentjes, kookgerief, gebakken aardewerk, 22 bronzen banken, blokken lood (uit Spaanse mijnen) , vazen en kandelaars...:
 - Sterk toegenomen zeevaart tussen 200 bc en 200 ce= hoogst aantal scheepwrakken uit die tijd (honderden).
- 57 bc: Caesar veroverd onze streken
- 31 bc: zeeslag bij Actrum tussen Octavianus – erfgenaam van Caesar en Mark Anthony en Cleopatra:
 - Context: tweestrijd tussen populaire generaals en aristocratie van de senaat;

- 27 bc: Octavianus wordt eerste keizer – Augustus: start Pax Romana, ontstaan van een keizer verering;
- Romeinse rijk is niet één uniforme cultuur, taal, religie of artistieke stijl: het is een blokkendoos van veroverde culturele identiteiten;
 - Lokale tradities en culturen ontwikkelen binnen een patroon van verbinding via sterke uitwisselingen en contacten;
 - Griekse voorbeeld werkte wel inspirerend naar beeldvorming en verbeelding;
 - 'Living tools' of slaven zijn de ruggengraat van het Romeinse rijk: minstens 100 miljoen slaven;
 - Smeermiddel van het rijk: herkenbare monumentale publieke werken, verering van de keizer, handel en uitwisseling, centraal gezag in Rome.

Enkele vaststellingen en reflecties

1. Er is een 'mentsentijd' en een 'aardetijd': deze laatste is voor ons moeilijk voor te stellen. De 'mentsentijd' valt samen met het laatste ijstijdvak, beide starten zo'n 2,5 miljoen jaar geleden.
2. 99,52 % van de 'mentsentijd' waren wij nomadische jager- verzamelaars en leefden we – onderworpen aan de wetten van de natuur- in de steentijd:
 - a. Ons DNA is gevormd op de Savanne: ons lichaam is geprogrammeerd om zo weinig mogelijk af te vallen, dit botst met de calorierijke omgeving waarin we nu leven met problemen o.a. van overgewicht tot gevolg;
 - b. Ons lichaam is 'gemaakt' om te bewegen, om te zwerven: lang stilzitten bv is onnatuurlijk, bewegen is gezond!
 - c. Onze hersenen zijn 'gemaakt' om gezichten te herkennen, max. 150 personen, niet om wetenschappelijk-rationeel en kritisch na te denken;
 - d. Het menselijk lichaam (DNA- karakter, hormonen, vlees) is 'natuur', de software ervan (vrije wil, ziel, ethiek, persoonlijkheid...) is 'cultuur'
 - i. De mens is het resultaat van een mix tussen 'cultuur' en 'natuur' – een 'onnatuurlijk' natuurproduct: geprogrammeerde natuur met het programma software 'menswording'; (zie discussie nature of nurture)
 - ii. Als de spreidstand te breed wordt veroorzaakt dit beschavingsziektes: overgewicht, depressies, hart en vaatziektes...
3. De kolonisatie van de aarde door de mens – homo sapiens- gaat hand in hand met:
 - a. Migratiegolven: Wij – Europeanen- zijn allemaal nazaten van migranten uit Afrika: zie Out of Afrika I, II en III;
 - b. Het uitsterven van:
 - i. De grote dieren uit de ijstijden: van de 200 grote harige dieren blijven er maar 100 over: Harari omschrijft de mens als de 'ecologische seriemoordenaar';
 - ii. Van andere homo soorten;
 1. 'Ze waren te vertrouwd om te negeren, maar te anders om te tolereren';
 2. Sapiens blijft als laatste menselijke soort over en is dus uniek, ziet zichzelf zo als hoofd van de schepping: diepe kloof tussen ons en het dierenrijk;
 - c. De domesticatie van:
 - i. Wilde dieren: op heden: biomassa wilde dieren (zee en land) is 60 miljoen ton, biomassa tamme dieren is 630 miljoen ton;
 - ii. De oorspronkelijke ecosystemen op de verschillende continenten door de introductie van duizenden verschillende stammen, talen en culturen; 'iedere vallei zijn cultuur!'

1. Er is een band tussen klimaat- landschap en cultuur: iedere vallei, iedere berg waar mensen in groep woonden had zijn eigen cultuur, tradities, rituelen, voorwerpen, dialecten ...:
 2. Duizenden jaren lang is er een enorme rijkdom aan lokale menselijke culturen geweest;
- d. Het maken van cultuur (**natuur wordt cultuur**):
- i. Motor: technologische vernieuwingen o.a. speerdrijver, kledij, pijl en boog, huizen ...om te kunnen overleven in de mensonvriendelijke omgeving;
 - ii. Ontstaan van complexe samenlevingsvormen: o.a. steden;
 - iii. Van overleven – de mens als prooi/ leven is voedsel zoeken/ aas eten – naar leven/cultuur en be-leven/ comfort;
4. De mens overleeft in verschillende (mensonvriendelijke/wispelturige) ecosystemen dankzij:
- a. Zijn **flexibiliteit**: het vermogen om zich aan te passen aan klimaat en landschap/omgeving;
 - b. Zijn **vindingrijkheid**: uitvinder nieuwe technieken- het beheersen van het vuur is een gamechanger:
 - i. Als warmtebron:
 1. Voedsel koken- minder kauwen (kleinere tanden en kaken, kortere darmen, meer energie voor onze hersenen), minder ziektekiemen en parasieten, meer tijd vrij voor andere zaken
 2. Woning verwarmen;
 - ii. Als wapen: afschrikking voor wilde dieren;
 - iii. Als tool: afbranden van bos ifv. akkerbouw;
 - c. Zijn **fantasie en verbeeldingskracht** via taal tot leven gebracht: belang van verhalen: mythes, legendes, goden .. / zaken voorstellen die er niet zijn:
 - i. Harari spreekt van de imaginaire orde in stand gehouden door godsdienst, leger, onderwijs, natie, consumentisme.
 - ii. Ze bestaat in de gemeenschappelijke verbeelding van miljoenen mensen;
 - iii. Staat los van onze genen en onze omgeving;
 - iv. Stuurt onze verlangens en verwachtingen.
 - d. Zijn **drang om te be-heersen**/controle te hebben over, vat te hebben op de dingen: gevoed vanuit zijn angsten!
 - i. Wil voor alles een verklaring hebben: hoe komt dit?
 1. Aangespoord door zijn nieuwsgierigheid/ leergierigheid;
 - ii. Wil vat hebben op de toekomst: op wat komen gaat- op tijd; belang van voorspellingen, waarzeggerij;
 - iii. Wil vat hebben op zijn omgeving;

1. De mens 'boetseert' het landschap – tijdelijk- naar zijn hand: oa met werktuigen- 'wie het land kan temmen, verzekert zijn toekomst';
 2. Dit landschap wordt meer en meer een achtergronddecor voor menselijke samenlevingen (totdat een natuurramp zich voordoet);
 - e. Zijn **gemeenschapszin** met taal/cultuur/ religie als bindmiddel: samenwerking is belangrijk om te overleven, de groep is belangrijker dan het individu;
5. Religie evolueert mee met samenlevingspatronen:
- a. Van **animisme**:
 - i. Alles heeft een ziel: planten, dieren, bomen, rivieren, bergen, zon, maan ...; alles in één;
 - ii. Jager- verzamelaars gemeenschappen;
 - b. Over **polytheïsme**: machtige goden beheersen de wereld onder toezicht van 1 opperwezen of macht;
 - i. Ons gedrag tav. deze goden bepaalt het lot van het gehele ecosysteem: offers, gebed, zonden..
 - ii. Mensen komen boven dieren ea te staan;
 - iii. Grote religieuze tolerantie tav. goden uit andere veroverde culturen- geen bekeringsdrang: worden meegenomen in hun 'godenbestand': bv god Isis bij de Romeinen;
 - iv. Landbouwgemeenschappen;
 - c. Naar **monotheïsme**:
 - i. Persoonlijke beschermgod wordt de opperste macht in het universum;
 - ii. Er is slechts 1 God en 1 waarheid, dé waarheid: fanatisme- zendingsdrang ...;
 - iii. Is dualistisch: goed versus kwaad (satan), hemel versus hel, ziel versus lichaam: cfr. Mens is het slagveld tussen de goede ziel en het kwade lichaam
 - d. Naar liberaal humanisme – **atheïsme**
 - i. Vrijheid van het individu is onaantastbaar, te beschermen via de 'mensenrechten';
 - ii. Het heilige in de mens is uniek: zijn innerlijke stem; (wat X de ziel noemen)
 - iii. Variant: evolutionair humanisme: (bv nazisme met übermensch) – mensheid beschermen tegen degeneratie - Arische ras bevat de beste eigenschappen om tot übermensch uit te groeien; recht van de sterkste;

e. Opmerkingen:

- i. Godsdienstoorlogen zijn gruwelijker dan andere: er is geen compromis mogelijk: wij hebben altijd gelijk- God is met ons;
- ii. Tweedeling: wij versus de anderen, de 'barbaren' en het dierenrijk ;
- iii. 'Doorgeef goden': Hettieten nemen Goden van lokale natuervolkeren in Anatolië over welke op zich een inspiratiebron zijn voor de Griekse en Romeinse goden en later voor het Christendom; bv moedergodin Kibelé
- iv. Animisme leeft verder in elfjes, geesten...
- v. Polytheïsme leeft verder in heiligenverering: eentje voor elke kwaal, beroep of stad;
- vi. Rol noodlot: 'opperwezen houdt zich niet bezig met het dagelijkse, hij/zij laat dit over aan het lot'

6. De opwarming na de laatste ijstijd – 14.000 jgl.- **opent de mogelijkheid voor landbouw (Natufiërs) geleden**. Samen met de cognitieve en wetenschappelijke evolutie vormde deze drie-eenheid de motor van onze huidige samenleving. De gevolgen van de landbouw zijn zeer ingrijpend:

- a. Landschappelijk:
 - i. Start van ontbossing— zie silex bijlen;
 - ii. Natuurlandschap wordt cultuurlandschap;
- b. Domesticatie van wilde dieren en planten:
 - i. Dieren en planten worden ons bezit/ gebruiksvoorwerpen—de band van gelijkwaardigheid wordt verbroken:
 1. Ontstaan van polytheïsme;
 2. Mens komt boven dieren en planten te staan;
 - ii. Gaat gepaard met meedogenloze praktijken: castratie, verminking, verbreken sociale verbanden, leeftijdsbeperking...
- c. Immense bevolkingsexplosie: bevolkingsaantal wordt losgekoppeld van het wildbestand:
 - i. 10.000 v/X:5 à 8 miljoen nomadische jager- verzamelaars;
 - ii. 50-100 na /X: 1à 2 miljoen nomadische jager- verzamelaars en 250 miljoen boeren;
 - iii. Gevolgen:
 1. Migratie neemt toe: noodzaak van grondinname/ kolonisatie: eerste bewoners 'jager- verzamelaars' komen onder druk te staan;
 2. Verstedelijking: mensen gaan in grote groepen samenwonen op één plek- risico op epidemieën;
 - a. Uruk: 10.000 den, Rome 500.000, ...Tokyo nu: 38 miljoen.
 - b. Helft van de wereldbevolking woont nu al in grootsteden.

- d. Vaste nederzetting: toe-eigenen van een eigen plek 'mijn thuis', ontstaan van landeigendom;
- e. Voedseloverschotten:
 - i. Niet landbouw beroepen mogelijk – ambtenaren, ambachtslui (specialisatie) en kunstenaars;
 - 1. Ontstaan van geld: maakt uitwisseling van goederen en diensten mogelijk;
 - ii. Belang van handel, van monopolisatie van grondstoffen:
 - 1. Ontstaan van rijkdom- elite met statussymbolen (oa grafgiften);
 - 2. Ontstaan van ongelijkheid in welvaart;
- f. Ontstaan van slavenhandel: minstens 100 miljoen slaven in het Romeinse rijk.
- g. Eenzijdige voeding (tarwe, gerst, mais, rijst...) en het risico op misoogsten (plagen) met hongersnood;
 - i. Eeuwige zoektocht naar meer en beter via veredeling, bemesting, irrigatie, terrasvorming...
- h. Impact op klimaat: CO2 en methaan stijgen al 5000 jaar wellicht door landbouw: veestapel en ontbossing;
- i. Nood aan:
 - i. **Bescherming** van eigendom en grondstoffen: potentiële bron van conflict en oorlog- zie massagraven band keramische boeren (7600 jgl.);
 - ii. **Tijdscontrole:**
 - 1. Een kalender: tijd voor zaaien, oogsten ea - zie steencirkels, graftombes ea
 - 2. Voorspellen van de toekomst: belang van waarzeggerij, voorouder- en goden verering met offers;
 - a. Hun gunstig stemmen: goede oogst !
 - b. Bescherming vragen;
 - iii. Voorwerpen: keramiek, brons, ijzer voor opslag, vervoer, grondbewerking, ea ; ontstaan van een **maakindustrie** ! belang van grondstoffen en handel;
 - iv. Een **sociale structuur**: een groep van 150 mensen is informeel organiseerbaar, meer dan 150 personen vraagt om een formele structuur: titels, hiërarchie ...:
 - 1. Belang van **gemeenschappelijke verhalen (mythes)** als sociaal bindmiddel, van ceremonies en rituelen, van heilige/ sacrale plekken, van koning- priesters met privileges (zij alleen kennen die verhalen);
 - a. Mythes zijn zingevende samenhangende verhalen: zonder auteur, tijdloos, niet plaatsgebonden, imaginaire

realiteiten die iedereen gelooft en de bestaande orde legitimeert;

- b. Geven een antwoord op/ verklaren: hoe is de aarde en de kosmos ontstaan? Hoe is het leven ontstaan? Waar komen wij vandaan? (Scheppingsverhalen) waarom leven wij? Is er leven na de dood? Hoe word ik gelukkig? (Paradijsverhalen)
 - c. Bieden een houvast in het leven en de macht om zaken te beïnvloeden – belang van offers;
 - d. Is de lijm, het smeermiddel/de overtuigingskracht tussen vreemden die samenwerken rond één gemeenschappelijk doel zodat vertrouwen mogelijk is;
 - e. Bepalen ons gedrag, los van omgevingsfactoren en ons DNA.
2. **Belang van een orde** en van een elite aan de top om die orde in opdracht van een god te bewaren,
 - a. Veelal geobsedeerd door de onsterfelijkheidsgedachte (zie grafgraven);
 - b. Schermt zich af van anderen dmv. Privileges en reinheidswetten: contacten vermijden dus ieder zijn plek in de maatschappij, gescheiden leefwerelden via kastensysteem, apartheid, rol patriarchaat!
 3. Belang van grote **gemeenschapsvormende bouwprojecten**: steencirkels, tempels, Pyramides- graftombes, veelal pelgrimsoorden;
 4. Belang van de **geografische ligging** van gemeenschappen, heeft een impact op de bestuurlijke organisatie: bv. Nijl is het bindmiddel in Egypte en maakt één 'staatsgeleide landbouwvoorraad economie' olv. de Farao mogelijk;
 - v. Een **externe harde schijf** voor dataopslag: beheren landbouw overschotten: het schrift (kleitabletten = boekhouding)
 - vi. **Slaven**: minstens 100 miljoen slaven in Romeinse rijk – harde labuur voor bouw- en landbouwprojecten;
7. Extreme en langdurige weersomstandigheden (oa droogte) hebben de potentie om menselijke samenlevingsvormen te ontwrichten, zeker als die samenlevingsvormen intern al verzwakt zijn oa door corruptie, incompetente leiders, machtsstrijd:
 - a. Landbouw en Handel vallen stil;
 - b. Migratiestromen naar plekken 'waar het beter is';
 - c. Absorptievermogen- draagkracht/ denkbeelden van gastland bepaalt hun reactie:

- i. Afstoten: muren bouwen, oorlog voeren, deporteren...;
 - ii. Omarmen: een plek geven in de economie; Een plek geven in de bestuurlijke organisatie;
- 8. De maatschappij wordt steeds ingewikkelder- complexer: van kleine groepjes rondzwervende jager- verzamelaars- aaseters (15 à 20 man) via vissersdorpen en kleine landbouwdorpen met behoud van jacht, naar grotere landbouwsteden, versterkte elite bergvestingen tot paleis steden, stadstaten en grote rijken met miljoenen inwoners:
 - a. Een proces van vallen en opstaan, verval en her opstanding, van rivaliteit, conflict en oorlog, van zoeken naar antwoorden op de grote levensvragen...
 - b. Van groepsbelang – allen gelijk (wij) - naar het belang van elites (keizers, koningen,...);
 - c. De magische band van de mens met de natuur en kosmos wordt beetje bij beetje verbroken- de 'onttovering van de wereld' omdat de mens zijn eigen (fragiel) ecosysteem (steden) maakt weg van de natuur ;
- 9. De geschiedenis stevent 'genadeloos' af op eenheid:
 - a. Rol van geld en handel;
 - i. Geld is het enige vertrouwenssysteem dat bijna elke culturele kloof kan overbruggen en dat niet discrimineert op basis van religie, ras, leeftijd of seks;
 - ii. Vertrouwen slaat op het geld zelf, niet op 'de ander': dankzij geld kunnen mensen die elkaar niet kennen en vertrouwen toch effectief samenwerken;
 - 1. Geld is een psychische constructie – geloof is de basis en vertrouwen in de overheid die garant staat voor zijn waarde;
 - b. Rol van grote wereldrijken en imperia; eenheid is in bloed gedrenkt: oorlog, slavernij, deportaties, genocides
 - i. Woorden wekken, voorbeelden trekken:
 - 1. Sargon de Grote (4350) is een rolmodel voor de Assyriërs, de Babyloniërs en de Hethieten;
 - 2. Cyrus de Grote, (2500) stichter van het Perzische rijk is een rolmodel voor Helleense koningen, Alexander de Grote en Romeinse keizers;
 - a. Wij zijn de 'echte/ oorspronkelijke' mensen, de andere zijn 'de barbaren'.
 - b. Belang van een 'hemels mandaat' om de volkeren te verenigen 'voor hun bestwil'.
 - ii. Imperiale cultuur wordt doorgegeven: alle menselijke culturen op vandaag bevatten er sporen van;

- iii. Drastische reductie van menselijke diversiteit: lokale culturen gaan op in het groter geheel/ groter geheel absorbeert ook tradities van veroverde volkeren;
- c. Rol van **universele godsdiensten**: de basis is het geloof in een universele bovenmenselijke orde:
 - i. Overal en altijd geldig;
 - ii. God wil het! Bovenmenselijke legimiteit- Zendingsdrang

10. Wat we nu vinden heeft de tand des tijds, de krachten van de ijstijden, woestijnvorming ea overleefd:

- a. Steentijd is ook 'houttijd', 'ivoortijd', 'leertijd', 'beenderentijd';
- b. Grotten beschermden de schilderijen, weer en wind veegde 'buitenkunst' veelal weg;
- c. Pyramides zijn van blokken natuursteen gemaakt, ziggoerats van lemen bakstenen en zijn nagenoeg verdwenen;
- d. Het terracotta leger was begraven in de grond;
- e. Archeologisch fenomeen van het 'uienformat': onder iedere culturele laag ligt een andere laag verborgen;

11. **Elke woord/ elke tekst/ elk verhaal ontleent zijn betekenis aan zijn context**: het groter verband, het geheel waarin een onderdeel geplaatst is of eruit ontstaan is;
- a. Context is dus betekenisgever, heeft waarde aan iets, heeft zin...' het waarom';
 - b. Het verhaal waarin je gelooft bepaalt de samenleving die je creëert: bv. 'de farao voert een goddelijke opdracht uit met name het behoud van de wereldorde ingesteld door de god Maat', de maatschappij draait rond de farao.